

«Ιστορική αναδρομή στις Βυζαντινές Σπουδές: τόσο γοητευτικές όσο και σημαντικές για τον ερευνητικό, ιστορικό νου» Αμαλία Κ. Ηλιάδη, φιλόλογος-ιστορικός, (Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Βυζαντινής Ιστορίας απ' το Α.Π.Θ.), Δ/ντρια 5ου Γενικού Λυκείου Τρικάλων.

Η ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας παρά τις εργασίες που την ανανέωσαν σχεδόν κατά τα τελευταία ογδόντα χρόνια, παραμένει ακόμη και σήμερα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Δύση, αντικείμενο επίμονων προκαταλήψεων. Για πολλούς από τους συγχρόνους δυτικούς εξακολουθεί να είναι, όπως ήταν για τον Montesquieu και τον Gibbon, η συνέχεια και η παρακμή της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Από μια υποσυνείδητη επίδραση προαιώνιων μνησικακιών, από τη σκοτεινή ανάμνηση θρησκευτικών παθών που έχουν σβήσει, οι Ευρωπαίοι εξακολουθούν να κρίνουν τους Έλληνες του μεσαίωνα όπως τους έκριναν οι σταυροφόροι που δεν τους κατάλαβαν και οι πάπες που τους αφόρισαν. Επίσης, η βυζαντινή τέχνη εξακολουθεί να θεωρείται πολύ συχνά στατική -ή μάλλον «ιερατική»- τέχνη ανίκανη να ανανεωθεί η οποία, κάτω από τη στενή επίβλεψη της Εκκλησίας, περιόρισε τη χιλιετή προσπάθειά της στην επανάληψη των δημιουργιών μερικών μεγαλοφυών καλλιτεχνών.

Στην πραγματικότητα, το Βυζάντιο ήταν εντελώς διαφορετικό. Αν και αρεσκόταν να αυτοαποκαλείται κληρονόμος και συνεχιστής της Ρώμης, αν και οι αυτοκράτορές του, ως την τελευταία ημέρα, έδιναν στον εαυτό τους τον τίτλο των «βασιλέων των Ρωμαίων», αν και ποτέ δεν παραιτήθηκαν από τα δικαιώματα που διεκδικούσαν πάνω στην αρχαία και ένδοξη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, στην πραγματικότητα το Βυζάντιο έγινε πολύ γρήγορα και υπήρξε βασικά μια ανατολίτικη μοναρχία. Δεν πρέπει να τη συγκρίνουμε με τις συντριπτικές αναμνήσεις της Ρώμης: κατά τα λεγόμενα ενός από τους ανθρώπους που κατάλαβαν καλύτερα το χαρακτήρα της και διέκριναν την πραγματική του όψη, ήταν «ένα μεσαιωνικό Κράτος, τοποθετημένο στα ακραία σύνορα της Ευρώπης, στα όρια της ασιατικής βαρβαρότητας». Αυτό το Κράτος είχε τα ελαττώματά του, που θα ήταν ακατανόητο να θελήσουμε να τα αποκρύψουμε. Γνώρισε πολύ συχνά επαναστάσεις των ανακτόρων και στρατιωτικές στάσεις. Αγάπησε με πάθος τα παιχνίδια του ιπποδρόμου και ακόμη περισσότερο τις θεολογικές έριδες. Παρά την κομψότητα του πολιτισμού του, τα ήθη του ήταν συχνά σκληρά και βάρβαρα και παρήγαγε σε μεγάλη αφθονία μέτριους χαρακτήρες και κακές ψυχές, όπως βέβαια και το αντίθετο... Αλλά, ό,τι και αν ήταν, αυτό το Κράτος υπήρξε μεγάλο.

Δεν πρέπει, όπως κάνουν πολλοί, να φανταζόμαστε ότι στα χίλια χρόνια που επέζησε μετά την πώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, το Βυζάντιο ακολούθησε μια συνεχή πορεία προς την καταστροφή. Τις κρίσεις στις οποίες παρά λίγο να υποκύψει ακολούθησαν πολλές φορές περίοδοι ασύγκριτης λάμψης, απρόβλεπτες αναγεννήσεις, όπου, σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός χρονογράφου, «η αυτοκρατορία, αυτή η γριά, φαίνεται σαν νέα γυναίκα, στολισμένη με χρυσάφι και πολύτιμες πέτρες». Τον 6ο αιώνα, με τον Ιουστινιανό, η μοναρχία ανασυγκροτείται για τελευταία φορά όπως τον καλό καιρό της Ρώμης και η Μεσόγειος γίνεται και πάλι ρωμαϊκή λίμνη. Κατά τον 8ο αιώνα, οι Ίσαυροι αυτοκράτορες αναχαιτίζουν την ορμή του Ισλάμ, την ίδια στιγμή που ο Κάρολος Μαρτέλος έσωζε τη Χριστιανοσύνη στο Πουατιέ. Κατά τον 10ο αιώνα, οι ηγεμόνες της μακεδονικής δυναστείας κάνουν το Βυζάντιο τη μεγάλη δύναμη της Ανατολής, οδηγώντας τα νικηφόρα όπλα τους μέχρι τη Συρία, συντρίβοντας τους Ρώσους στο Δούναβη, πνίγοντας στο αίμα το βασίλειο που δημιούργησαν οι βούλγαροι τσάροι. Κατά τον 12ο αιώνα, με τους Κομνηνούς, η ελληνική αυτοκρατορία διατηρεί το γόητρό της στον κόσμο και η Κωνσταντινούπολη είναι ένα από τα κύρια κέντρα της ευρωπαϊκής πολιτικής. Έτσι, επί περισσότερο από χίλια χρόνια, το Βυζάντιο έζησε και όχι μόνο χάρη σε μια ευτυχή σύμπτωση: έζησε δοξασμένα και για να συμβεί αυτό πρέπει να είχε

ορισμένες αρετές. Είχε, για να διευθύνουν τις υποθέσεις του, μεγάλους αυτοκράτορες, ένδοξους πολιτικούς, ικανούς διπλωμάτες, νικηφόρους στρατηγούς και μέσω αυτών, πέτυχε ένα μεγάλο έργο στον κόσμο. Πριν από τις σταυροφορίες ήταν ο υπερασπιστής της χριστιανισμής στην Ανατολή κατά των απίστων και έσωσε πολλές φορές την Ευρώπη με τη στρατιωτική αξία του. Υπήρξε, ενάντια στους βαρβάρους το κέντρο ενός αξιοθαύμαστου πολιτισμού, του πιο εκλεπτυσμένου και κομψού που γνώρισε ποτέ ο μεσαίωνας. Δίδαξε τη σλαβική και ασιατική Ανατολή, οι λαοί της οποίας του οφείλουν τη θρησκεία τους, τη λογοτεχνική γλώσσα τους, την τέχνη τους, τη διακυβέρνησή τους. Η παντοδύναμη επιρροή του εξαπλώθηκε στη Δύση που δέχθηκε απ' αυτό ανεκτίμητες πνευματικές και καλλιτεχνικές ευεργεσίες. Από το Βυζάντιο προέρχονται όλοι οι λαοί που κατοικούν σήμερα στην Ανατολική Ευρώπη και ειδικότερα η σύγχρονη Ελλάδα οφείλει πολύ περισσότερα στο χριστιανικό βυζάντιο παρά στην Αθήνα του Περικλή και του Φειδία.

Με όλα όσα υπήρξε στο παρελθόν και με όσα ετοίμασε για το μέλλον, το Βυζάντιο αξίζει ακόμη την προσοχή και το ενδιαφέρον μας. Όσο μακρινή και να φαίνεται η ιστορία του, όσο άγνωστη και αν είναι για πολλούς ανθρώπους, δεν είναι καθόλου μια ιστορία νεκρή που πρέπει να ξεχαστεί. Ο Ducange το ήξερε καλά όταν, στα μέσα του 18ου αιώνα, με τις εκδόσεις των βυζαντινών ιστορικών, με τα σοφά σχόλια με τα οποία τις συνόδεψε, με τόσα αξιοθαύμαστα έργα, έθετε τις βάσεις της επιστημονικής ιστορίας του Βυζαντίου και άνοιγε, σ' αυτόν τον ανεξερεύνητο ακόμη τομέα, μεγάλα και φωτεινά παράθυρα. Μπορούμε ίσως να πούμε ότι, εάν η έρευνα της βυζαντινής αυτοκρατορίας ανέκτησε μια θέση στον επιστημονικό κόσμο, το οφείλει κυρίως στη Γαλλία.

Επιχειρώντας να παρουσιάσει κανείς τον συνθετικό πίνακα του Βυζαντίου, να εξηγήσει τα βαθύτερα αίτια του μεγαλείου και της παρακμής του, να δείξει τις διακεκριμένες υπηρεσίες που πρόσφερε στον πολιτισμό, προσφέρει στον αναγνώστη μια αναλυτικότερη έκθεση της χιλιετούς ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι ιδέες που κυριάρχησαν στην εξέλιξη αυτής της ιστορίας, παρουσιάζονται-ανιχνεύονται έμμεσα στα βασικά γεγονότα προτιμώντας, αντί να περιοριστούμε στη χρονολογική λεπτομέρεια, να τα συγκεντρώσουμε σε αρκετά μεγάλες περιόδους που θα αποδώσουν ίσως καλύτερα το νόημα και την εμβέλεια των γεγονότων. Θεωρώντας όμως ότι μια τέτοια προσπάθεια θα ήταν ακόμη πιο ωφέλιμη για όσους επιθυμούν να αποκτήσουν μια γενική γνώση αυτού του χαμένου κόσμου, θα σημείωνα χωρίς να παραλείψω καμιά απαραίτητη λεπτομέρεια, τις γενικές γραμμές, τα χαρακτηριστικά στοιχεία και τις κατευθυντήριες ιδέες της ιστορίας και του πολιτισμού του Βυζαντίου.

Από την ημέρα που, το 330, ο Κωνσταντίνος μετέφερε την πρωτεύουσα της μοναρχίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη μέχρι την ημέρα που, το 1453, οι Τούρκοι κατέλαβαν αυτή την πρωτεύουσα, η βυζαντινή αυτοκρατορία διήρκεσε πάνω από 1000 χρόνια. Δεν της έλειπε ούτε το μεγαλείο ούτε η δόξα. Για πολύ καιρό η αυτοκρατορία αυτή κρινόταν αυστηρά. Ακόμη και σήμερα παλιές και επίμονες προκαταλήψεις της αρνούνται πολύ συχνά τη δικαιοσύνη που αξίζει. Για να το καταλάβουμε αρκεί να θυμηθούμε την κακή όσο και λυπηρή σημασία που αποδίδεται, είτε πρόκειται για ανθρώπους ή για πράγματα, στο προσδιοριστικό επίθετο βυζαντινός. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η αυτοκρατορία είχε τα ελαττώματα και τα κακά της. Ωστόσο δεν αξίζει την περιφρόνησή μας. Αυτό το είχε καταλάβει πολύ καλά, ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα, ο μεγάλος σοφός, ο Ducange, που υπήρξε ο θεμελιωτής της επιστήμης των βυζαντινών σπουδών. Κάτω από την επιρροή του και με τα πολύτιμα σχόλιά του άρχισε από το 1648 η πρώτη συλλογή βυζαντινών ιστορικών, η αξιοθαύμαστη αυτή σειρά των τριάντα τεσσάρων τόμων in-folio που ονομάζουμε Βυζαντινή του Λούβρου και για την οποία έχει

ειπωθεί σωστά ότι ήταν «ένα ασύγκριτο μνημείο της λαμπρότητας του γαλλικού πνεύματος». Και στον πρόλογο του πρώτου τόμου, ο Labbe, επιμένοντας στο ενδιαφέρον αυτής της ιστορίας «που είναι τόσο αξιοθαύμαστη λόγω της πληθώρας των γεγονότων, τόσο ελκυστική λόγω της ποικιλίας των πραγμάτων και τόσο αξιοσημείωτη λόγω της διάρκειας της μοναρχίας» υποσχόταν σε όσους επιχειρούσαν αυτές τις σπουδές «αιώνια δόξα, πιο ανθεκτική από το μάρμαρο και το χαλκό».

Ύστερα από αυτές τις αξιόλογες, αλλά περιορισμένες προσπάθειες (Βολφ, Λαμπέ), οι βυζαντινές σπουδές γνώρισαν την πρώτη τους άνθηση στη Γαλλία από τα μέσα του 17ου αιώνα και εξής. Στον επόμενο αιώνα όμως, κάτω από την επίδραση του ορθολογισμού, οι βυζαντινές σπουδές δοκίμασαν αισθητή κάμψη. Η εποχή του Διαφωτισμού έβλεπε με περιφρόνηση ολόκληρη τη μεσαιωνική περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας.

Βεβαίως, ο όρος «Μεσαίωνας» είναι παραπλανητικός καθώς δεν εκφράζει την αυτοσυνειδησία της εποχής του, αλλά αντανakλά απλώς αξιολογικές κρίσεις των ουμανιστών ιστοριογράφων για τους Μέσους Χρόνους και για την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ο άνθρωπος των Μέσων Χρόνων σε Ανατολή και Δύση δεν ζούσε με την αντίληψη ότι η εποχή του ήταν «μεσαίωνας», δηλαδή κάτι το ενδιάμεσο μεταξύ δύο ιστορικών εποχών ή κάτι το «σκοτεινό» και παροδικό.

Πάντως, η ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, για τον Διαφωτισμό δεν ήταν παρά ένα «άχρηστο απάνθισμα ρητορισμών και θαυματουργιών» (Βολταίρος) ή ένα «πλέγμα επαναστάσεων, εξεγέρσεων και αισχροτήτων» (Μοντεσκιέ) ή, στην καλύτερη περίπτωση, ο τραγικός επίλογος της ένδοξης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Έτσι εμφανίζεται και στα φημισμένα έργα των Τσαρλς Λεμπό , 1701–1778, «Ιστορία της Νεωτέρας Αυτοκρατορίας» και Εδουάρδου Γίββωνος «Ιστορία της παρακμής και πτώσεως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας».

Αν και οι θεωρίες αυτών των, πράγματι, μεγάλων ιστορικών έχουν πλέον ξεπεραστεί και αναγνωρίζονται ως μονόπλευρες , εχθρικές και ιστορικά αστήρικτες, εντούτοις στην εποχή τους και επί έναν σχεδόν αιώνα, επηρέασαν αρνητικά τις βυζαντινές σπουδές. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο παράθεμα: Georg Ostrogorsky 2002, σελ. 52. / Βλ. και Α.Α. Vasiliev, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453, μτφρ. Δημοσθ. Σαβράμη (Αθήνα: Μπεργαδής, 1954), σελ. 22: «...παρά την ζωηρή του περιγραφή...δεν είναι ασφαλώς το ύφος του εκείνο που χρειάζεται για να διεγείρη τον σεβασμό για τα πρόσωπα ή την περίοδο, με την οποία ασχολείται ή για να οδηγήσει σε μια λεπτομερέστερη μελέτη τους. Ο απaráμιλλος του σαρκασμός και η υποτίμησι, βρίσκονται διαρκώς εν δράσει [...] είναι ανίκανος να θαυμάσει με ενθουσιασμό πράγματα ή πρόσωπα. Σχεδόν κάθε ιστορία, όταν την χειρίζονται με αυτόν τον τρόπο, αφήνει την αξιοκαταφρόνητη πλευρά της να κυριαρχήσει στην σκέψη του αναγνώστου. Ίσως καμιά ιστορία δεν θα έμενε αστιγμάτιστη με έναν τέτοιο χειρισμό. [...] «Αυτός ο τρόπος διαχειρίσεως του θέματος», παρατηρεί ο J. B. Bury «ανταποκρίνεται προς την περιφρονητική θέση που παίρνει ο συγγραφέας» [...] Η ερμηνεία που δίνει ο Γίββων στην εσωτερική ιστορία της Αυτοκρατορίας, μετά τον Ηράκλειο, δεν είναι μόνον επιπόλαιη αλλά συγχρόνως δίνει λανθασμένη εντύπωση των γεγονότων.»

Όπως επίσης έγραψε η καθ. Βυζαντινής ιστορίας Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου : «Ή πνευματική ηγεσία της Ευρώπης του ΙΗ' αιώνας περιφρονεί το Βυζάντιον... Διά την διαμόρφωσιν και διάδοσιν αυτών των αντιλήψεων σημαντική υπήρξεν η ευθύνη και του άγγλου ιστορικού Εδουάρδου Γίββωνος... Το πόνημα του γλαφυρού ιστορικού, παρά τον τίτλον του, περιλαμβάνει την ιστορίαν της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ανεξαρτήτως της αντιρρήσεως, πώς είναι δυνατόν παρακμή να διαρκή ένδεκα αιώνας, όσα μεσολαβούν από της ιδρύσεως της Κωνσταντινουπόλεως (324) μέχρι της πτώσεως της βασιλευούσης (1453), είναι

φανερών ότι ο συγγραφέας δεν επεχείρησε να κατανοήσει το Βυζάντιον εντός των ιστορικών του πλαισίων, ούτε αντελήφθη την συμβολήν του...»

Τελικά, το έντονο ενδιαφέρον για την ιστορία που εκδηλώθηκε κατά τον 19ο αιώνα και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του, ευνόησε τις βυζαντινές σπουδές και αναβίωσε το ενδιαφέρον για τη βυζαντινή ιστορία στις προηγμένες χώρες της Ευρώπης.

Συνθετικά και συμπερασματικά μιλώντας, παρά τη μεγάλη αυτή προσπάθεια της γαλλικής διανόησης, ο 18ος αιώνας ξεχνούσε ή περιφρονούσε το Βυζάντιο. Ο Βολταίρος δήλωνε ότι η ιστορία του ήταν απλώς μια «φρικτή και αηδιαστική» σειρά γεγονότων. Για τον Μοντεσκιέ, και μετά απ' αυτόν για τον Γίββωνα, η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν ήταν τίποτε περισσότερο από την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Και ο Lebeau που ανέλαβε να διηγηθεί σε τριάντα τόμους αυτή την ιστορία, την έπνιξε κάτω από ένα κύμα πλήξης που ολοκλήρωσε τον εξευτελισμό της. Μόνο στα μέσα του 19ου αιώνα ξανάρχισε το ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές. Στην Ελλάδα, όπου η ιστορία του Βυζαντίου φαινόταν εθνική ιστορία, εξέχοντες λόγιοι όπως ο Παπαρρηγόπουλος και ο Λάμπρος δημοσίευαν σημαντικές εργασίες. Στη Ρωσία, που είχε αυτοαναγορευτεί σε κληρονόμο του Βυζαντίου και όπου το τελετουργικό της αυλής των τσάρων εξακολουθούσε να δίνει μια ιδέα γι' αυτό που ήταν κάποτε το ανάκτορο και η αυλή των βυζαντινών αυτοκρατόρων, εξέχοντες λόγιοι, όπως ο Uspenskij και ο Kondakov, μελετούσαν με σπάνια διεισδυτικότητα την ιστορία του Βυζαντίου και της βυζαντινής τέχνης. Στη Γερμανία όπου, ήδη από το 1828, ο Niebuhr και οι συνεργάτες του είχαν αναλάβει την επανέκδοση των βυζαντινών ιστορικών στη συλλογή των πενήντα τόμων που ονομάζουν Βυζαντινή Ιστορία της Βόννης, ο Krumbacher και οι διάδοχοί του στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, ο Strzygowski και οι μαθητές του στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, δημοσίευαν έργα γεμάτα πρωτότυπες απόψεις και νέες ιδέες σχετικά με την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και κυρίως σχετικά με την ιστορία της λογοτεχνίας και της τέχνης της. Αλλά κυρίως στη Γαλλία, στην πατρίδα του Ducange, εκδηλώθηκε με λαμπρότητα η αναγέννηση των βυζαντινών σπουδών. Ο Alfred Rambaud, στο ωραίο βιβλίο του για τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, που δημοσιεύτηκε το 1871, ο Bayet, ο Gustave Schlumberger και μετά απ' αυτούς ο Brehier, ο Gabriel Milletki, ο σπουδαίος, αξεπέραστος ιστορικός και γοητευτικός αφηγητής Charles Diehl και άλλοι έδιναν έργα μεγάλης αξίας για τη βυζαντινή ιστορία και τέχνη. Στα Πανεπιστήμια του Μονάχου, των Βρυξελλών, του Παρισιού, από τα τέλη ακόμη του 19ου αιώνα, δημιουργούνταν σεμινάρια όπου γράφονταν πολύτιμες εργασίες για τις υποθέσεις του Βυζαντίου. Και από όλες αυτές τις έρευνες έβγαινε επιτέλους μια πιο αληθινή εικόνα του Βυζαντίου, μια πιο ακριβής ιδέα του ρόλου που έπαιξε στον κόσμο και της μεγάλης θέσης που κατέχει στην ιστορία του μεσαίωνα.

Αφού χαράξει κανείς τις βασικές γραμμές της βυζαντινής ιστορίας, θα εξετάσει τα προβλήματα που αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει το Βυζάντιο και θα ερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο τα έλυσε. Η μελέτη του λογοτεχνικού κινήματος και των καλλιτεχνικών ρευμάτων θα ολοκληρώσει την εικόνα αυτού του χαμένου πολιτισμού. Φαίνεται επίσης σκόπιμο να επισημανθούν μερικά από τα προβλήματα που εξακολουθούν να τίθενται ακόμη και σήμερα στη βυζαντινή ιστορία. Ίσως αυτές οι ενδείξεις να κεντρίσουν την περιέργεια ορισμένων και να προκαλέσουν αναρωτήσεις και έρευνες που θα είναι πολύτιμες για την καλύτερη γνώση των πραγμάτων του Βυζαντίου. Έτσι θα μπορέσουμε να ορίσουμε ακριβώς ποιο ήταν το έργο του Βυζαντίου και που ακόμη και μετά την πτώση του 1453 διατηρήθηκε σ' ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη. Ακόμη κι αν κάποιος γνωρίζει ελάχιστα αυτή τη χαμένη ιστορία, θα καταλάβουν με την απαραίτητη μελέτη ότι η λέξη βυζαντινός δεν πρέπει πια να θεωρείται αναγκαστικά υβριστική.

Κάποια κείμενα εξεχόντων ιστορικών προσπαθούν να δείξουν σε μια σειρά από πορτραίτα πώς ήταν αυτή κοινωνία πριν από τις σταυροφορίες ή πώς ήταν η ίδια αυτή κοινωνία κατά και μετά τις σταυροφορίες. Κατά την περίοδο από το τέλος του 10ου αιώνα ως τα μέσα του 15ου, τίθεται ένα πολύ σημαντικό ιστορικό και ψυχολογικό πρόβλημα, το να μάθουμε σε ποιο βαθμό, σ' αυτή τη συχνή επαφή που υπήρχε τότε μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων, η Δύση διείσδυσε και μεταμόρφωσε τις βυζαντινές ψυχές και ποιες ανταλλαγές ιδεών και ηθών έγιναν ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς που ήταν για πολύ καιρό ξένοι και εχθρικοί μεταξύ τους. Νομίζω πως δεν θα μπορούσαμε να βρούμε πουθενά καλύτερο έδαφος μελέτης και εμπειριών για να λύσουμε αυτό το πρόβλημα απ' όσο στο λεπτό πνεύμα των γυναικών που ήταν τόσο πρόθυμο, μέσα στην περιπλοκότητά του να υποστεί όλες τις επιδράσεις και να αντικατοπτρίσει όλες τις τάσεις του περιβάλλοντος όπου εξελισσόταν η ζωή τους.

Μπορεί, σύμφωνα με τη γυναικεία τους φύση, οι βυζαντινές αρχόντισσες να σύχναζαν στο πιο απόμακρο σημείο του βυζαντινού παλατιού, στους σκιερούς και γαλήνιους κήπους με τα κρυστάλλινα και γάργαρα νερά που σιγοψιθύριζαν με τη ροή τους γλυκύτατους ήχους και που, κατά τους χρονογράφους της εποχής τους, σχημάτιζαν ολόγυρά τους κάτι «σαν μια καινούρια Εδέμ», κάτι σαν «ένα δεύτερο παράδεισο» και στην οροφή του ιδιαίτερου κοιτώνα τους με τα χρυσά αστέρια έλαμπε στη μέση ο σταυρός, το σύμβολο της λύτρωσης και οι τοίχοι να έμοιαζαν σαν «σμαλτωμένο λιβάδι με λουλούδια», ώστε η αίθουσα να έχει πάρει το όνομα της Μούσας ή της Αρμονίας, αυτές όμως οι τόσο διαφορετικές μορφές φλέγονταν από ανησυχίες που κόχλαζαν εντός τους κι επεδίωκαν με πάθος να συμμετάσχουν στην πολιτική σκακιέρα, να διαπρέψουν στα γράμματα, να διαδώσουν τον πολιτισμό του Βυζαντίου.

Και πάλι σ' αυτή την «πινακοθήκη» θα συναντήσουμε τους πιο διαφορετικούς τύπους: έντιμες γυναίκες και άλλες λιγότερο έντιμες, αξιόλογα πνεύματα και μέτριες ψυχές, γυναίκες πολύ φιλόδοξες και ευλαβικά άτομα δοσμένα εξ ολοκλήρου στην αγιότητα και στην πίστη. Μια Άννα Κομνηνή, μια Ειρήνη Δούκα, και όλες οι ωραίες γυναίκες που έσερνε πίσω του ο βυζαντινός Δον Ζουάν Ανδρόνικος Κομνηνός, και άλλες ακόμη, πριγκίπισσες και αστές, θα δείξουν πρώτα-πρώτα τις διάφορες πλευρές που πρόσφερε κατά τον 12ο αιώνα στην αυλή και στην πόλη, στο παλάτι και στο μοναστήρι, στον κόσμο των γραμμάτων και στο περιβάλλον των πολιτικών, η γεμάτη ίντριγκες, επαναστάσεις και περιπέτειες κοινωνία της εποχής των σταυροφοριών.

Οπωσδήποτε, η γυναικεία παρουσία στη βυζαντινή κοινωνία συνέβαλε στη διαμόρφωσή της σε μια εποχή κατά την οποία το γυναικείο ιδεώδες συνδέεται στενά με τη φιλανθρωπία και την κοινωνική πρόνοια, σε αντίθεση με το ανδρικό ιδεώδες που σχετίζεται με πολέμους και βιαιότητες. Μάλιστα, ο ρόλος της αγίας γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, ως προς τη βαρύτητά του στη δημιουργία προτύπων εναλλακτικής ή συμβατικής φύσεως, υπήρξε άλλοτε διαλυτικός κι άλλοτε ενδυναμωτικός του θεσμού του γάμου. Άλλωστε, ο τρόπος που απεικονίζεται η γυναίκα στη βυζαντινή αγιογραφία αλλά και σε κοσμικές παραστάσεις, όπως επίσης και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται στις ιστορικές πηγές είναι ιδιαίτερα αντιφατικός και αμφίσημος. Όσο για το ιδιαίτερο προφίλ που εμφανίζει η λόγια πριγκίπισσα Άννα η Κομνηνή, αυτό οφείλεται στον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε στη διάσωση της αγαθής φήμης του αυτοκράτορα πατέρα της, στη σημαντική συμβολή της στην προβολή του ανδρικού αριστοκρατικού ιδεώδους και τέλος στη συμμετοχή της σε μια ελευθεριότητα απόψεων που διέκρινε αρκετές από τις γυναίκες της τάξης της. Για τη δράση των λιγότερο επώνυμων γυναικών και πολύ περισσότερο τη δράση των ανωνύμων γυναικών της μεσαίας και κατώτερης τάξης, αυτή υπήρξε έντονη κατά την περίοδο των μεγάλων αιρέσεων και κυρίως

κατά την Εικονομαχία. Στις περιπτώσεις αυτές ολόκληρα πλήθη γυναικών, σύμφωνα με τις πηγές, εξέρχονται της ιδιωτικής σφαίρας της καθημερινότητάς τους και εισέρχονται σε μια συναρπαστικότερη δημόσια σφαίρα ζωής και δραστηριοποίησης. Μεγάλο κεφάλαιο στην Ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού είναι η μεταλαμπάδευση του βυζαντινού-ελληνικού πολιτισμού στη δυτική Ευρώπη από τις βυζαντινές πριγκίπισσες που παντρεύτηκαν ξένους ευγενείς. Όταν ο Όθων Β΄ παντρεύτηκε την πορφυρογέννητη πριγκίπισσα Θεοφανώ, ακολουθώντας την αποφασιστική αυτή γυναίκα πλήθος Ελλήνων απ' την Ανατολή και τη νότιο Ιταλία ήρθαν στο βορρά και εντάχθηκαν οργανικά στη γερμανική αυτοκρατορική αυλή. Εκεί η Θεοφανώ σκανδάλισε τους ντόπιους αριστοκράτες διότι φορούσε μεταξωτά και έκανε μπάνιο, σύμφωνα με τις συνήθειες των Κωνσταντινοπολιτών: στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα υπήρχαν 33 δημόσια λουτρά και, κατά μέσο όρο, οι Βυζαντινοί, αριστοκράτες και αστοί, λούζονταν σε αυτά 3 φορές την εβδομάδα. «Φριχτές» συνήθειες, που σύμφωνα με όραμα μιας αυστηρής καθολικής γερμανίδας μοναχής, θα την έστελναν στην κόλαση. (Στ. Ράνσιμαν, Βυζαντινός Πολιτισμός, Αθήνα 1979). Τα ίδια περίπου προβλήματα αντιμετώπισε στη Βενετία, όπου παντρεύτηκε, η εξαδέλφη της Μαρία η Αργυρή επειδή εισήγαγε τη χρήση του πηρουινιού.

Στη διάρκεια της μακραίωνης βυζαντινής ιστορίας αναφέρονται πολλές μορφωμένες και καλοαναθρεμμένες γυναίκες. Οι δυνατότητες, όμως, για τη μόρφωση εν γένει των γυναικών στο Βυζάντιο ήταν πολύ περιορισμένες. Μερικοί ιστορικοί, ερευνώντας τις πηγές, διαπίστωσαν ότι ήδη απ' τον 4ο αιώνα υπήρχαν δάσκαλοι κοριτσιών και ήταν δυνατόν στις μεσαίες κοινωνικές τάξεις να τα στέλνουν μαζί με τα αγόρια στο σχολείο του Γραμματιστή (στοιχειώδης εκπαίδευση) για να μάθουν να γράφουν και να διαβάζουν. Έχουμε ακόμη μαρτυρίες ότι όπως τα αγόρια πήγαιναν σε ανδρικά μοναστήρια για να διδαχθούν, όμοια και τα κορίτσια πήγαιναν σε γυναικεία. Είναι βέβαιο ακόμα ότι τα κορίτσια που ανήκαν σε πλουσιότερες τάξεις, έπαιρναν την ίδια περίπου μόρφωση με τα αδέρφια τους καθώς η διδασκαλία γινόταν στο σπίτι από ιδιωτικούς δασκάλους. Οπωσδήποτε όμως οι γυναίκες δεν μπορούσαν να πάνε στην ανώτατη εκπαίδευση. Παρ' όλες όμως αυτές τις δυσκολίες συναντούμε πολλές φωτισμένες γυναίκες με ευρύτατη πνευματική καλλιέργεια όπως η Υπατία στην Αλεξάνδρεια, φαινόμενο μοναδικό γυναίκας με πανεπιστημιακή μόρφωση, η Πουλχερία, αδερφή του Θεοδοσίου του Β΄ και η σύζυγός του Αθηναίδα-Ευδοκία κόρη του Αθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου, η οποία συνετέλεσε στη σύνταξη του «Θεοδοσιανού κώδικα», η ποιήτρια Κασσιανή σπουδαία υμνωδός της ορθόδοξης Εκκλησίας, η μεγάλη ιστορικός Άννα Κομνηνή, συγγραφέας του ιστορικού έργου «Αλεξιάς» όπου εξιστορεί τα συμβάντα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα της Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού. Ήταν επίσης ερασιτέχνης γιατρός και γνώριζε τόσα πολλά για την ιατρική, όσα κι ένας επαγγελματίας γιατρός.

Διάσημες για τη μόρφωσή τους ήταν οι κόρες του Κων/νου του Ζ΄ του Πορφυρογέννητου, και η Ειρήνη, κόρη του μεγάλου Λογοθέτη Μετοχίτη. Πρέπει ακόμα ν' αναφέρουμε την ανεψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα που κατείχε πολλούς κώδικες με έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, ορισμένους από τους οποίους είχε αντιγράψει η ίδια. Πολλές γυναίκες στο Βυζάντιο είχαν γνώσεις Ιατρικής και εργάζονταν κυρίως στα γυναικεία τμήματα των νοσοκομείων όπου είχαν ίση θέση δίπλα στους άνδρες συναδέλφους τους.

Έκφραση της χαλάρωσης των παραδοσιακών ενδοοικογενειακών δομών ήταν η ενίσχυση και πάλι του ρόλου των γυναικών. Μολονότι οι οικογένειες παρέμεναν πατριαρχικές, οι γυναίκες, τουλάχιστον στις ανώτερες τάξεις, άρχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο. Η κοινωνική αυτή τάση, που χαρακτηρίζει την περίοδο των

Κομνηνών, είναι εμφανής αν συγκρίνει κανείς τις κυρίες της αριστοκρατίας στα τέλη του 11ου και τον 12ο αιώνα με τις αντίστοιχες δέσποινες παλαιότερων εποχών. Η αυτοκράτειρα Ζωή (όπως και η αδελφή της Θεοδώρα), παρά την ιστορική σημασία της αφού ήταν τελευταία από τους ηγεμόνες της Μακεδονικής δυναστείας, ήταν μια πολιτικά θλιβερή μορφή, με ενδιαφέροντα στραμμένα λιγότερο προς τις κρατικές υποθέσεις και περισσότερο προς τη νυφική παστάδα, τα αρώματα και τις αλοιφές. Οι άλλες γυναίκες της εποχής της Ζωής, όπως περιγράφονται από τους χρονικογράφους, παρέμεναν επίσης μορφές του γυναικωνίτη και όχι της κοινωνικής ζωής. Από τα τέλη, όμως, του 11ου αιώνα, εμφανίζονται στους αυτοκρατορικούς κύκλους αρκετές δραστήριες, μορφωμένες και πολιτικά οξυδερκείς γυναίκες. Η Άννα Δαλασσηνή συγκυβερνούσε επίσημα με τον γιό της, τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄. Αλλά και η Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγος του Αλεξίου Α΄, όχι μόνο ακολουθούσε τον σύζυγό της στις εκστρατείες του, αλλά και συνωμοτούσε ανοιχτά κατά του γιού της, Ιωάννη Β΄. Η Άννα Κομνηνή, κόρη του Αλεξίου Α΄, ήταν συγγραφέας, φιλότεχνη και η ψυχή ενός πολιτικού και φιλολογικού κύκλου που αντιτασσόταν στον ανιψιό της Μανουήλ Α΄. Η σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, χήρα του Ανδρονίκου, δεύτερου γιού του Ιωάννη Β΄, υπήρξε προστάτις και χορηγός πολλών λογίων και συγγραφέων. Όπως η Άννα Κομνηνή, αντιπολιτευόταν και αυτή τον κουνιάδο της, Μανουήλ Α΄. Για λογαριασμό της ο Πρόδρομος ή ψευδο-Πρόδρομος έγραψε ένα μακροσκελές ποίημα, που περιείχε αρκετές εκφράσεις της καθομιλουμένης και απευθυνόταν στον Μανουήλ Α΄. Στο έργο αυτό, η Ειρήνη εμφανίζεται να κατηγορεί θαρραλέα τον αυτοκράτορα ότι την καταδιώκει αδικώς. Η Μαρία Κομνηνή, κόρη του Μανουήλ Α΄, μαζί με τον σύζυγό της, καίσαρα Ιωάννη (Renier του Μομφερράτου), τέθηκε επικεφαλής της αριστοκρατικής συνωμοσίας του 1181, που κατέληξε σε ένοπλες αψιμαχίες στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης. Στα τέλη του 12ου αιώνα, η Ευφροσύνη, σύζυγος του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, διηύθυνε ουσιαστικά τις κρατικές υποθέσεις, και όποιος επιζητούσε την αυτοκρατορική εύνοια απευθυνόταν σ' εκείνη. Ενώ απομακρύνθηκε από την πρωτεύουσα με την κατηγορία της απιστίας, κατόρθωσε αργότερα να επιστρέψει, να εκδικηθεί τους εχθρούς της και να ανακτήσει την πρότερη θέση της.

Γοητευτικές και κακομούτσουνες, ενάρτετες και διεφθαρμένες, πειθαρχημένες και γεμάτες αναίδεια, οι γυναίκες περνούν μέσα από τη Βυζαντινή Ιστορία, άλλοτε κηλιδωμένες με αίμα και λάσπη, άλλοτε στεφανωμένες με όλες τις αρετές: αιώνια γοητευτικές, που η χάρη τους, ξεφεύγοντας από τη φθορά των αιώνων, συνεχίζει να συγκινεί τις καρδιές και τις φαντασίες.

Κυρίως όμως αξίζει να μελετηθούν προσεκτικά οι μορφές που μας δείχνουν ποια ήταν τα αποτελέσματα της επαφής μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων: βυζαντινές πριγκίπισσες που μερικές φορές -σπάνια- έφυγαν από την πρωτεύουσα του Βοσπόρου για ν' ανέβουν σε κάποιο θρόνο της Δύσης, πριγκίπισσες της Δύσης, περισσότερες αυτές, που ήρθαν από τη Γερμανία, τη Γαλλία ή την Ιταλία, να καθίσουν στο θρόνο των Καισάρων, πριγκίπισσες της Συρίας, απόγονοι μεγάλων γαλλικών οικογενειών που μεταφυτεύτηκαν στην Ανατολή και που πολλές φορές γέμισαν το βυζαντινό κόσμο με τη λάμψη των περιπετειών τους. Θα βρούμε μια ολόκληρη σειρά -με αρκετό ενδιαφέρον για την ιστορία- από ρομαντικές, μελαγχολικές ή τραγικές υπάρξεις που συμβολίζουν και εξηγούν πολύ καλά τη θεμελιώδη και αιώνια έλλειψη συνεννόησης που χώριζε πάντα αυτούς τους δύο εχθρικούς και αντίπαλους κόσμους παρά τις προσπάθειές τους να πλησιάσουν και να καταλάβουν ο ένας τον άλλο. Και τέλος, θα είναι ίσως ενδιαφέρον να συμπληρώσουμε τις πληροφορίες που μας δίνει η πραγματικότητα της ιστορίας με τις πληροφορίες που μας δίνουν τα μυθιστορήματα. Κι εδώ θα δούμε ποια ήταν η θέση της γυναίκας στην ιπποτική κοινωνία της εποχής αυτής και από ποιες απόψεις

αυτή η κοινωνία διαμορφώθηκε πάνω στα πρότυπα των ηθών των αυλικών της Δύσης. Έτσι, αναβιώνοντας μερικές από τις χαμένες μορφές της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, μια χρήσιμη συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού, ρίχνουμε κάποιο φως στην εξέλιξη του κόσμου της Ανατολής όπως μεταμορφώθηκε κατά την επαφή του με τους Λατίνους, αποκτούμε συνείδηση της πολυπλοκότητας και αντιφατικότητας ενός τόσο μακρινού μα, συνάμα, τόσο γοητευτικού ελληνορωμαϊκού- ελληνοανατολικού ευρωπαϊκού κόσμου...

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Καρόλου Ντήλ, Βυζαντινές μορφές, Πορτραίτα Βυζαντινών, εκδ. Ωκεανίδα 2003. Καρόλου Ντήλ, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Ηλιάδη

Mango, Cyril. Βυζάντιο: Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης. Μτφρ. Δημήτρης Τσουγκαράκης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), 1988.

Nicol, Donald M. Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453. Μτφρ. Στάθης Κομνηνός. Αθήνα: Παπαδήμας, 1996. Nicol, Donald M. Βυζάντιο και Βενετία. Μτφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου. Αθήνα: Παπαδήμας, 2004.

Αμαλία Κ. Ηλιάδη, φιλόλογος-ιστορικός, βυζαντινολόγος, Άγιες Γυναίκες στο Βυζάντιο, 16-4-2005.

Αμαλία Κ. Ηλιάδη, φιλόλογος-ιστορικός(ΜΑ Βυζαντινής Ιστορίας), Οι αντιλήψεις για τα δύο φύλα στο πρώιμο Βυζάντιο, 6-5-2005.

Αμαλία Κ. Ηλιάδη, Ιστορικός-φιλόλογος (ΜΑ Βυζαντινής Ιστορίας Α.Π.Θ.), Γάμος και αγιότητα στη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, 1-6-2005.

Ostrogorsky, Georg. Ιστορία του Βυζαντινού κράτους, 3 τόμοι. Μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος. Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Δ. Βασιλόπουλος, 2002.

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. Βυζαντινή Ιστορία, 3 τόμοι. Αθήνα: Ηρόδοτος, 2006.

Vasiliev, A.A. Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453. Μτφρ. Δημοσθ. Σαβράμη. Αθήνα: Μπεργαδής, 1954.

Στήβεν Ράνσιμαν, Βυζαντινός Πολιτισμός, μτφρ. Δέσποινας Δετζώρτζη, (Αθήνα: Γαλαξίας-Ερμείας, 1969)